

HUMÁNNÍ GEOGRAFIE

I. ročník

GEOGRAFIE SVĚTOVÉ EKONOMIKY

Ekonomická geografie

Popis ekonomických aktivit a vztahů odehrávajících se v prostoru je primárně předmětem zkoumání ekonomické geografie, přestože ekonomické aspekty samozřejmě pronikají do řady dalších subdisciplín humánní geografie. Ekonomická geografie se tak soustředí na popis a vysvětlení 1. produkčních (tj. výrobních) aktivit, 2. spotřeby a konečně 3. výměny (představované především obchodem).

Mezi dílčí témata současné ekonomické geografie patří např.:

- ▶ procesy a formy produkce, jejich prostorové zakotvení, výrobní řetězce;
- ▶ procesy a formy spotřeby, včetně obchodu a pohybu komodit;
- ▶ otázky ekonomického rozvoje a způsobů jeho měření/hodnocení;
- ▶ různé formy ekonomické regulace a koordinace;
- ▶ formy a místa investic;
- ▶ charakteristiky trhu práce.

Tradičním předmětem zájmu je především produkce. Za těžiště ekonomické produkce bývaly doposud pokládány průmyslové výrobní aktivity (tzv. sekundární aktivity), nicméně stále silnější podíl na ekonomických ukazatelích získává i sektor služeb (terciární aktivity – někteří autoři dále používají i pojem kvarterní sektor = věda a výzkum). Součástí ekonomik jsou samozřejmě i zemědělství, těžba či rybolov (primární aktivity).

Produkcí tedy rozumíme jakoukoli aktivitu, která spotřebovává lidskou práci, ať je jejím výsledkem hmotný výrobek (např. automobil) či nehmotná služba (například vypracování právního rozboru). V této souvislosti je složité používání slova průmysl, který již v současnosti může označovat produkci nehmotných služeb (viz zábavní průmysl, hotelový průmysl).

Současná tržní ekonomika produkuje miliony různých komodit a zaměstnává stovky miliónů osob – jde o velmi složitý systém, který je primárně založen na **dělbě práce** (division of labor), což je další důležitý fenomén zkoumaný ekonomickou geografii. Bez rozdělení práce by neexistovala ekonomická diferenciacie regionů či lokalizace průmyslu – podstatou výzkumu je tedy fakt, že různé typy práce/produkce jsou vykonávány na různých místech. Tradiční ekonomická geografie se tedy snažila odhalovat a modelovat zákonitosti průmyslové lokalizace – proč se určitý typ produkce odehrává v určitém místě – na základě potřebných vstupů (např. blízkost zdrojů uhlí, trhů, přístavů, apod.). Vzhledem ke zmiňované složitosti ekonomické produkce se postupně přesouvá pozornost k faktoru pracovní síly jako klíčové proměnné ovlivňující současnou prostorovou diferenciaci výroby (cena, kvalita, kvalifikace pracovní síly).

Globalizace světové ekonomiky značně komplikuje výrobní postupy – není výjimkou, že výrobek je složen z komponent vyráběných v různých částech světa. Komplikují se rovněž prostorové vztahy mezi výrobcem a spotřebitelem. To jsou důvody, proč se ve zvýšené míře studují tzv. **řetězce komodit** (commodity chains), tj. způsoby a cesty pohybu investic, kapitálu, zisku, komponent, finálních výrobků.

Módy a faktory produkce

Na nejzákladnější úrovni lze v souvislosti s jakoukoli produkcí/výrobou rozlišovat několik typů tzv. **módu produkce**. Mód produkce představuje způsob, jakým lidská společnost organizuje své produkční aktivity a tím i formuje navazující socio-ekonomický život. V zásadě lze těchto módů vymezit přibližně pět:

1. prostá existence;
2. otrokářství;
3. feudalismus;

4. kapitalismus;
5. socialismus.

Každá z těchto širokých kategorií přitom může být dále rozčleněna do specifických forem ekonomické organizace (například kapitalismus lze členit na obchodní kapitalismus, průmyslový kapitalismus, pokročilý kapitalismus).

Západní Evropa prošla „klasickou“ vývojovou cestou od otroctví, přes feudalismus, různé vývojové typy kapitalismu až k současné podobě tzv. pokročilého kapitalismu. V Severní Americe navázala na etapu prosté existence přímo fází kapitalistická, V Rusku byl zárodek průmyslového kapitalismu záhy vystřídán socialismem.

Jednotlivé módy produkce se od sebe odlišují především tzv. **faktory produkce** (výrobními prostředky). Sem spadají např. půda, zdroje, pracovní síla, kapitál, apod. V každém z módů produkce se s faktory zachází jiným způsobem – např. v období feudalismu mohl sice rolník vlastnit některé výrobní nástroje, nicméně půda a daná část produkce byly ve vlastnictví feudálního pána, navíc rolník sám byl sám k půdě právně vázán; v kapitalismu dělník nevlastní výrobní nástroje, ale může volně prodávat svoji pracovní sílu. Každý z módů se navíc odlišuje různými **výrobními silami** (technologie, dopravní prostředky, strojní vybavení, apod.) či různou strukturou **sociálních formací** (danou různým poměrem sociálních skupin).

Vývoj kapitalismu

Pro geografii je důležité, že různé módy produkce vytvářejí **rozdílná prostorová uspořádání**. Zatímco feudalismus vytvářel vzorec relativně soběstačných panství s nízkými objemy vzájemného obchodu a několika málo tržními městy, průmyslový kapitalismus vzhledem k využívání nových zdrojů a technologií (uhlí, parní stroj) přispěl k rozvoji těžebních a výrobních měst a ke specializaci jednotlivých regionů.

Průmyslová revoluce

Průmyslová revoluce je obdobím prudkých technologických změn v oblastech mechanizace výroby, dopravy a využívání zdrojů. Zavedení strojů v textilním či strojírenském průmyslu, využívání uhlí jako energetického zdroje a pozdější využití elektrické energie – to vše nejprve v Anglii (zhruba od počátku 19. století) a postupně i v kontinentální Evropě (polovina 19. století) přineslo nejen masivní zvýšení produkce, ale také změny v organizaci práce, změny v prostorovém rozložení obyvatelstva, v prostorovém uspořádání osídlení (urbanizace) a v ekonomické specializaci regionů.

V podrobnějším pohledu lze v historii kapitalistického období vymezit několik vývojových etap. První z nich, etapa tzv. **soutěživého kapitalismu** trvala v různých podobách cca od roku 1700 do konce 19. století. Trh byl formován vzájemným soupeřením mezi malými rodinnými firmami a charakteristický žádnou nebo pouze velice malou kontrolou ze strany vládních/veřejných orgánů. Veškerá průmyslová výroba byla až do poloviny 19. století založena spíše na využití řemeslné síly nežli na mechanizaci a zaměřena spíše na lokální trhy.

Ekonomická prosperita firem v takových zemích byla navíc postupně umocňována rozšiřováním a upevňováním vlivu daných zemí v zahraničí (mj. kolonialismus) – tak byly zajišťovány nejen zdroje, ale také přístup na nové trhy. Nejúspěšnější z firem rostly, ekonomika se stávala stále více organizovanou tak, jak se firmy přeorientovaly z lokálního měřítko na regionální, či národní trhy. Pracovní trh (např. mzdy) se stal předmětem stále hlubší regulace ze strany veřejných orgánů. Na přelomu 19. a 20. století je tak možné mluvit o nastolení fáze **organizovaného kapitalismu**.

V prvních dekádách 20. století přešla řada výrobních postupů od prosté strojní výroby k výrobě masové (charakterizované výrobními pásy a „vědeckým“ řízením výroby – tzv. taylorismem) známé také jako **fordistický** způsob produkce. Masová výroba byla současně podpořena růstem masové spotřeby, zintenzivněním marketingu a reklamních metod.

Ekonomická úspěšnost **fordismu** byla založena mj. na životaschopném vztahu mezi podnikatelskými zájmy na jedné straně a odborovými organizacemi (jejichž síla nezanedbatelně narostla) na straně druhé. Významně se rozšířila role veřejných orgánů – regulovaly a zmírňovaly nejtěživější dopady kapitalismu volného trhu, současně byly prostředníkem ve vztazích mezi podnikateli a odbory. Sociální role státu

dramaticky eskalovala po Velké krizi v letech 1929 – 34, kdy státy alespoň částečnou zodpovědnost za správu národní ekonomiky, plnou nezaměstnanost a organizaci sociálních služeb.

V evropské historii průmyslu byly/ jsou k zaznamenání 2 módy výroby. Tzv. fordistický model je řízen výší nákladů, pozornost je věnována zvyšování produktivity, snižování nákladů a snižováním lidských zásahů. Lidská síla je nahrazena strojní výrobou, ale za cenu zvyšující se specializace a omezené flexibility pracovníků. Tento model reprezentuje masovou výrobu a masovou spotřebu. Výrobnímu módu v post-fordistickém období se také někdy říká toyotismus - ten je řízen požadavky trhu, resp. zákazníků. Časté je rozsáhlé použití výpočetní techniky, CAM a CAD systémů, což umožňuje výrazně omezit čas a náklady plánování, designu a výroby daného produktu. Jednotlivé procesy výroby reagují na spotřební preference s minimální prodlevou. Podniky často zadávají výrobu subdodavatelům. Tomuto modelu se také říká flexibilní produkce.

Po druhé světové válce lze ve vyspělých zemích zaznamenat znatelný posun od průmyslové výroby směrem ke službám (tzv. služby pro podniky, finančnictví, apod.). Související pokles zaměstnanosti v průmyslu (nikoli však výkonu) je někdy nazýván jako deindustrializace a symbolizuje vstup do etapy tzv. **pokročilého kapitalismu**. Nastupující globalizace kapitálu a vznik nadnárodních společností překračujících svými aktivitami hranice národních států destabilizovaly dosavadní vztahy mezi vládami, odbory a firmami. Řada firem se odklonila od masové produkce a soustředila se spíše na specializované trhy – tento odklon od standardizace výroby, masové výroby a spotřeby k specializované výrobě pro různé typy spotřebitelů se stával postupně stále typičtějším. Specializace produkce vyžadovala jiné technologické a marketingové postupy a kvalifikační nároky na pracovní sílu (**tzv. flexibilní produkční systémy**). Díky rozvolnění vztahů mezi odbory, resp. pracovní silou, firmami a vládními orgány se hovoří **neorganizovaném kapitalismu** (disorganized capitalism)

Komunikační a informační revoluce

Někteří autoři hovoří ve spojitosti se současným rozvojem komunikací a výpočetní techniky o tzv. informační/komunikační revoluci. Její dopady na formování ekonomických vztahů jsou možné ještě revolučnější nežli v případě průmyslové revoluce. Moderní komunikace umožňují rychlý pohyb informací, oddělení plánování a řízení od výroby samotné, nové typy reklamy a marketingu, stejně jako nové možnosti v organizaci práce.

Prostorový model ekonomického vývoje v regionálním měřítku

Jedním z modelů zachycujících prostorové aspekty ekonomické organizace je tzv. **Rostow -Taaffeho** model prostorového růstu. Pochází ze 60. let a pracuje s jakýmsi ideálním příkladem ostrovního státu/prostoru. Reaguje na ekonomický model ekonoma Rostowa, který vymezoval 5 fází (tradiční společnost, příprava ke startu, fáze odpoutání se, fáze přechodu ke zralosti a fáze masové spotřeby).

1. Pro první fázi je typická zemědělská výroba založená na tradičních postupech bez rozsáhlejšího použití techniky. Tato fáze se nazývá **přednewtonovská**; svět a jeho principy nejsou ještě dostatečně prozkoumány.
2. Ve druhé fázi dochází ke změně vztahu k ekonomickému růstu. Objevují se nové podnikavé společenské třídy, rozšiřuje se vnitřní trh a zahraniční obchod. Zvětšují se investice, nejprve do zemědělství a pak i do těžby nerostných surovin, kde se vytvářejí zdroje nutné pro start (odpoutání se). Tato fáze je charakteristická růstem efektivity a to hlavně v zemědělství, které uvolňuje přebytky nutné k rozvoji jiných odvětví.
3. Ve třetí fázi se růst šíří i do jiných odvětví ekonomiky a vzniká jiné institucionální zakotvení společnosti. Spouštěcím mechanismem je často vnější stimul, mezinárodní situace či vnitřní politická změna, roli sehrává vláda či zájmové skupiny. Rostow udává tři důvody pro nastartování modernizační fáze – 1. investice okolo 5 – 10% HDP, 2. vznik zpracovatelského odvětví s vysokou mírou růstu a 3. existence nových politických struktur. Rostow zůrazňuje roli tzv. pólů

růstu (místa s lokalizací klíčových hnacích odvětví – bavlnářství, těžký průmysl, zpracování mléčných výrobků, výroba potřebního zboží).

4. Fáze zralosti (čtvrtá fáze) je fází poměrně dlouhého stabilního růstu, objem investic představuje asi 10-20% HDP (větší než přírůstek obyvatelstva). Růst už není omezen pouze na hnací odvětví, dochází k všeobecnému technologickému pokroku. Dochází ke měnám ve struktuře zaměstnanosti, růstu specializace a nárůstu mezd.
5. V páté fázi je poptávka nasycena a pozornost společnosti se přesouvá od výroby k jiným tématům.

Jeho prostorová varianta rozlišuje 4 fáze:

- A. prostorová síť malých přístavů a malých tržních center na pobřeží. Každé z center má malé zázemí; vesnice ve vnitrozemí jsou vývojem nedotčeny, převažuje zemědělství s výjimkou pár pobřežních center s kontakty ve vnějším okolí;
- B. tato fáze je charakteristická dvěma geografickými momenty: 1. transportní sítě pronikají do vnitrozemí a umožňují využívat zdejší nerostné bohatství k exportu, 2. dochází k diferenciovanému rozvoji pobřežních center (některá bojují, jiná stagnují, další mizí. Rozvoj sítí je způsoben také nutností politické a vojenské kontroly nad územím;
- C. zahušťování dopravní sítě okolo nejdůležitějších přístavů a vznik nových center ve vnitrozemí (depozitní a dopravní centra). Začátek laterálních vztahů mezi vybranými pobřežními centry.
- D. další rozvoj dopravních sítí a jejich diferenciací, vznik primárního města, což je známkou vzniku místního trhu a přeorientování částí dosud pouze exportně orientovaných vazeb.

Globální ekonomické regiony

Ekonomické rozdíly dělí regiony na globální úrovni do 2 – 3 kategorií:

1. Tzv. **regiony jádra** (core regions) jsou oblastmi, které hrají dominantní roli ve světovém obchodu. Jde zpravidla o bohaté státy s tržními ekonomikami založenými na průmyslové a terciérní produkci. Jde většinou o silné exportéry a importéry; proud mezinárodních investic se pohybuje směrem z těchto států do jiných zemí. Tyto regiony jsou rovněž zdroji technologických inovací.

Oproti tomu:

2. **Periferní regiony** hrají většinou sekundární/pasivní roli v mezinárodním obchodu. Ne vždy jde o ekonomiky s tržním hospodářstvím. Charakteristickým rysem je vnější závislost na centru (většinou na nějakém regionu jádra) jako zdroji kapitálu, dovozu a cíli vybraného exportu.
3. Jako přechodný typ mezi jádrovými a periferními regiony lze vymezit i tzv. **semi-periferie**.

John Friedmann rozčlenil ekonomicky chápané regiony dle jejich dynamiky:

Mezi první patří tzv. **jádrové regiony** s nejvyšší koncentrací ekonomiky díky aglomeračním výhodám – patří sem centra na všech úrovních (národní metropole, regionální centra, lokální subcentra či místní střediska služeb).

Druhým typem jsou **růstově se transformující regiony**. Jde o periferní regiony, které jsou dostupné z metropolitních oblastí (jader) a které disponují využitelnými zdroji surovin. Jsou charakteristické především větším počtem menších center. Jejich speciálním případem jsou tzv. rozvojové koridory spojující dvě jádrové oblasti (Rio de Janeiro – Sao Paulo).

Třetím typem jsou dle Friedmanna **hraniční regiony zdrojů** – jde o hraniční regiony v rámci expandujícího osídlení, které jsou zabírány a připravovány k využití. V moderní době sem lze zařadit sibiřské regiony surovinově objevované v Rusku nebo oblast Aljašky – jde zejména o nerostné suroviny a komerční lesnictví. Mohli bychom sem zařadit i průzkum kontinentálního šelfu.

Upadající regiony – staré rurální regiony se stabilizovaným osídlením. Primární zemědělská či surovinová ekonomika v nich upadá.

Tradiční průmyslové regiony jádra

Základně jsou vymezována 4 primární průmyslové regiony:

1. západní a střední Evropa;
2. severovýchodní Amerika;
3. Rusko a Ukrajina;
4. (východní Asie).

Každý z těchto regionů se skládá z jednoho či více jader, resp. shluků navazujících výrobních aktivit (tzv. **clusters**).

V rámci Evropy jsou klasickými starými průmyslovými regiony ty regiony, které buď disponovaly zdroji uhlí/železné rudy (např. jižní Wales, Midlands, Porúří, Sasko, Slezsko, severní Francie) , byli dobře dopravně dostupné (Le Havre, Hamburg, Liverpool) či ležely v blízkosti velkých měst – tj. velkých místních trhů a zdrojů pracovní síly (pařížská pánev, Velký Londýn, Střední Čechy).

V USA jde na analogických principech vymezit především oblasti Velkých kanadských jezera a východního pobřeží, v Rusku pak oblast Moskvy, Petrohradu, Povolží, Uralu či Sibiře.

Nově industrializované státy

Do této skupiny náleží státy, v nichž industrializace proběhla relativně nedávno a často za masivní státní podpory. Je do nich velice často přesouvána rutinní průmyslová výroba z tradičních průmyslových oblastí jádra a tyto státy pak díky exportu zahajují poměrně strmý ekonomický růst. Typickým příkladem může být např. Jižní Korea koncem 70. let, dále pak například Taiwan, Filipíny či Venezuela.

Související literatura

- ➔ KNOX, P. (1994): The Geography of the World Economy. Edward Arnold, London, 436 s.
- HAGGETT, P. (2001): Geography: A Global Synthesis. 672 s.
- GIDDENS, A. (2001): Sociologie. Praha, Argo, 595 s.